

*М. В. Старинський, ст. викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
та банківського права ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”*

СТАНОВЛЕННЯ МОДЕЛЕЙ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВА ТА ЕКОНОМІКИ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ

У даній статті аналізуються розвиток політико-правової думки в Україні стосовно взаємодії права та економіки. Розкриваються тенденції розвитку політико-правової думки та вплив на становлення моделі взаємодії права та економіки в Україні.

Ключові слова: право, економіка, держава, суспільство, політико-правові реформи.

Постановка проблеми. Правове регулювання економічних відносин до цього часу не знайшло чіткого відображення на рівні юридичних доктрин, що відповідно призвело до нескінченних дискусій про місце галузей права, що регулюють економічні відносини в системі права України. Поштовхом для розвитку вказаної полеміки, який вивів її на якісно новий рівень, стали намагання обґрунтувати виділення досить нових галузей права, таких як: біржове, господарське, валютне, банківське та ін.

На суспільному (державному) рівні вказана полеміка отримала свій розвиток під час практичного співвідношення економіки та права. Особливо це проявилось при розпаді Радянського Союзу та формуванні самостійних держав у вигляді великих невдач проведення реформ першого етапу (1991-1994 рр.) коли політичні еліти під час управління державою взяли на озброєння метод “проб та помилок”, що проявився, по суті, у втіленні в життя антиправової економічної моделі “шокової терапії”. Як показує досвід, негативні наслідки першого періоду реформ перевершили за масштабами руйнівні наслідки Другої світової війни. І навіть сьогодні деякі постсоціалістичні держави відчувають наслідки вказаної економічної “шокової терапії”.

Враховуючи такий досвід та глобальні негативні наслідки, в суспільстві сформувалась думка, відповідно до якої перехід від соціалізму до капіталізму неможливий інакше, як через попереднє зруйнування старої економіки [3, с. 3].

Проте слід відзначити, що по суті, як зазначають фахівці, це було не питання переходу від соціалізму (практично повне адміністрування всіх суспільних відносин) до капіталізму (застосування ринкових (вільних) методів регулювання суспільних відносин), а питання впровадження оптимальної моделі взаємодії права та економіки.

Безумовно, що на сьогоднішній день в Україні не закінчилися реформи, а навпаки сучасний етап розвитку України характеризується активними трансформаціями практично у всіх сферах суспільного життя. Саме це пояснює актуальність дослідження питання співвідношення права та економіки, оскільки незважаючи на те, що метод “проб та помилок” має право на існування, все ж таки його застосування в економічній сфері обходиться досить дорого для розвитку нашої держави.

Метою та завданням статті є спроба виявлення та загального опису видів моделей взаємодії права та економіки в політико-правовій думці на території України, на підставі яких існують та розвиваються держави.

Аналіз останніх досліджень. Невирішені раніше частини проблеми. Економічна теорія права являє собою один з напрямків економічної науки, тісно пов'язаної за своїм предметом та методами дослідження з неінституційною економічною теорією. Цей напрямок дослідження є досить новим для економічної науки. На сьогодні існує лише декілька досліджень іноземних авторів [8, с. 21]. Останнім часом почали з'являтися праці з вказаної проблематики в Російській Федерації [6, с. 22]. Серед представників юридичної науки зустрічаються лише поодинокі дослідники вказаної проблематики [15, с. 250-267].

Стосовно вітчизняних досліджень то, на жаль, автору не вдалось з ними ознайомитись. Вітчизняні правознавці як теоретики, так і практики, незважаючи на важливість та актуальність, в переважній своїй більшості не проявляють цікавості до цього напрямку дослідження.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про моделі взаємодії права та економіки, слід наголосити на тому, що під правом ми розумітимемо нормативно виражений історично створений порядок суспільних відносин між вільними та рівними суб'єктами, відхилення від якого може бути усунуте засобами державного примусу [20, с. 179]. Таке розуміння права дає можливість говорити, що підтримання встановленого порядку за допомогою примусу здійснюється державою, і відповідно взаємодія права та економіки здійснюється через державне втручання. В аспекті зазначеного з'ясування можливих моделей взаємодії права та економіки проявляється в окресленні можливої (допустимої) поведінки держави при її втручанні в сферу економіки, тобто її ролі в регулюванні економічних відносин.

Дослідження ролі держави в регулюванні економічних відносин слід почати з дослідження історичних прикладів такого втручання та аналізу поглядів видатних державних діячів. Базою такого дослідження є історія держави та права, а також історія політичних і правових вчень.

Початковий етап розвитку суспільства практично всіма вченими характеризується вільними економічними відносинами та практично повним невтручанням у них держави. Саме вільні економічні відносини стали каталізатором розвитку держави [7, с. 9].

Як зазначає Т.В. Кашаніна, виникнення держави було закономірним наслідком процесу переходу суспільства від збирання, полювання та рибальства, тобто від привласнюючої економіки до виробляючої – скотарства та землеробства [7, с. 33-34]. У результаті таких суспільних перетворень була здійснена трансформація органів управління суспільством, яке поступово призвело до виникнення держави.

Саме така модель виникнення держави визнається більшістю вчених.

Аналогічні процеси виникнення держави проходили і на нашій території під час створення Київської Русі. Проте слід зазначити, що з ускладнення соціальної та політичної структури суспільства Київської Русі ускладнюються і методи взаємодії держави та економіки. Найбільше відомостей стосовно питань взаємодії економіки та права дає нам дослідження перших пам'яток права – “Руської Правди”.

Аналіз “Руської Правди” дає можливість констатувати, що в Київській Русі особливу увагу приділяли майновим питанням. 20 статей з 43 “Короткої Правди” встановлювали відповідальність за порушення права власності, і 87 статей з 121 “Розширеної Правди” присвячені врегулюванню економічних питань. При дослідженні вказаного документа слід наголосити на тому, що в Київській Русі регулювання економічних відносин державою обмежувалось розглядом спорів. При цьому діяльність судів мала яскраво виражений фіскальний характер, оскільки штрафи в більшості випадків сплачувались князю. І хоча система державного впливу на економіку як система взаємопов'язаних елементів була відсутня, текст “Руської Правди” свідчить про посилення уваги законодавства Київської Русі до питань економічного характеру [1, с. 58]. Навіть прихильники існування раннього капіталізму на Русі характеризували “Руську Правду” як “кодекс охорони раннього руського капіталізму” [17, с. 122].

Також в цьому аспекті цікаві погляди представника руської спільноти XVI ст. І.С. Пересветова, що відомий своїми роботами “Первая челобитная”, та “Сказание о Магмете-салтане”. У вказаних роботах автор радить князю виплачувати платню державним людям, суддям та воякам з казни централізовано. Також він чітко вказує на необхідність здійснення продажі товарів так, щоб була “всему цена установа по цареву указу [18, с. 75]”. Як результат таких порад через деякий час Іван Грозний почав впроваджувати реформи, спрямовані на централізацію фінансової системи держави.

Таким чином, можна зробити висновок, що до другої половини XVII ст. питання ролі держави в регулюванні економічних відносин практично не ставились. Державні діячі та окремі політики приділяли увагу лише питанням державного регулювання окремих сторін

економічного життя країни. Як справедливо зазначає В.А. Томсинов, “це була епоха накопичення сил, створення підстав для нового піднесення Росії – переходу руської державності в якість імперії” [10, с 172].

На новий етап розвитку взаємодії держави та економіки політико-правову думку Росії в XVII-XVIII ст. вивів А.Л. Ордин-Нащокін [1, с. 62].

А.Л. Ордин-Нащокін був автором та редактором Новоторгового уставу 1667 р., в якому були відображені його погляди на взаємодію держави та економічної сфери. Ордин-Нащокін відстоював вільну торгівлю. Проте “вільна” торгівля в його розумінні не означала невтручання держави в ці процеси та відмови від регламентації торгівлі. В Росії в XVII ст. основний акцент при вимозі вільної торгівлі робився на скасування привілеїв для іноземних купців та інших торгових людей. Аналіз робіт А.Л. Ордина-Нащокіна дає можливість констатувати, що він проводив політику меркантилізму та ставив питання розвитку економіки як пряме державне завдання.

На початку XVIII ст. ідеї А.Л. Ордина-Нащокіна були сприйняті при проведенні економічних реформ Петра I. Петро I розумів державу як силу, що здатна спрямовувати розвиток економіки країни через державне законодавство. З огляду на це, з одного боку, його діяльність була спрямована на видання різних указів, регламентів, інструкцій, що стосувались економічної сфери, з іншого боку – він на практиці розвивав господарську діяльність держави шляхом будівництва казенних промислових підприємств, каналів, заводів, розширення казенної торгівлі товарами на внутрішньому та зовнішньому ринку. Однак економічні функції держави Петром I розумілись значно ширше ніж його попередниками і розглядались не лише як безпосередня господарська діяльність держави. За переконанням царя держава також була зобов'язана заохочувати приватну ініціативу, підприємництво та нові форми організації виробництва. При цьому способи могли бути різними: від прямого примусу до заохочення.

Реформаторська діяльність Петра I вплинула на формування політико-правових поглядів більшості суспільних діячів тієї епохи, зокрема на І.Т. Посошкова. Аналіз найбільш відомого його твору “Книга о скудости и богатстве” дає можливість зрозуміти погляди автора. В аспекті взаємодії держави та економіки особливу цікавість становить теза про те, що багата казна може бути тільки в багатій державі, де багатий народ, відповідно протиріччя між багатством держави і багатством народу повинно бути усунене перенесенням центру уваги державної влади на розвиток економіки [16, с. 13-14]. У розумінні ролі держави в економічному житті І.Т. Посошков стояв на позиції опіки, регламентації та втручання як принципів державного регулювання економіки.

У цілому в епоху економічних реформ Петра Великого перетворення економіки базувались на його наказах, указах та розпорядженнях. І оскільки не склалось стійкого закріплення прогресивних змін законодавчими засобами, в подальшому, як відомо, відбувся своєрідний відступ від досягнутого. Навіть у деяких галузях прослідковувались регресивні тенденції [1, с. 67].

Подальша еволюція легітимації впливу держави на економічну сферу певною мірою зазнала європейського впливу. На той час активно розвивались ідеї Монтеск'є, які вплинули на світогляд Катерини II.

На цей вплив вказував ще руський правознавець В. Сергєєвич: “Поряд з енциклопедистами Катерина Велика з не меншим з ентузіазмом вивчала Монтеск'є. З його книг ознайомилась вона з ідеєю несвабільності законів, про відповідність їх з характером народу та іншими умовами людського буття” [2, с. 67].

Аналіз історичних фактів свідчить про те, що Катерина Велика виходила з того, що закони не повинні перешкоджати та ретельно (прискіпливо) регламентувати процес економічного розвитку. Цей процес повинен мати природний та стихійний характер. Головні ідеї

державного регулювання економіки були сформовані в “Рассуждениях о мануфактурах”, які при їх вивченні Катериною Великою отримали ретельні зауваження імператриці¹.

Розвиток економіки, на думку Катерини II, мав бути поставлений в залежність не від політичних рішень, а тільки від потреб населення та його платоспроможного попиту. “Недостаточный спрос сим поставит преграды развитию той или иной отрасли, если б в чем не нашли барыша, что бы то не делали”. “Люди сами будут создавать эффективные предприятия, без государственной регламентации, сами заведут, лиш не мешайте им”, “...чем меньше коллегия будет мешаться в их состояний, то им полезнее будет” [2, с. 72]. Аналіз даних міркувань свідчить, що імператриця була прихильницею природно-правового підходу до правового регулювання економічної сфери держави. У цьому руслі І.І. Бурдукова робить досить важливий висновок про те, що “Катерина глибоко усвідомлювала зв’язок законодавства з реальними можливостями, його положення в суспільстві, більш того зв’язок з його традиціями та звичаями. При цьому чітко розмежовувала право та звичай народу, тим самим визначаючи межі правової сфери: “весьма худа та политика, которая переделывает то законами, что надлежит переменить обычаями” [2, с. 75]”.

Також XVIII століття ознаменувалось становленням теорії лібералізму, яка стала практично пануючою в XIX ст. Руська ліберальна думка розвивалась під впливом політичних процесів, що в цей час проходили на території Росії, а саме – під впливом скасування кріпосного права та подальших реформ, що відбулися в різних сферах суспільного життя.

Подальший розвиток поглядів на взаємодію держави, на економіку тісно пов’язаний з діяльністю видатних державних діячів доби абсолютизму, що активно брали участь у формуванні фінансової основи держави. Одним з таких діячів, що активно проявив себе як талановитий фінансист, організатор економіки, тонкий дипломат, діяльність якого значно вплинула на розвиток регулювання економічної сфери держави, був С.Ю. Вітте.

На формування державно-економічних поглядів Вітте великий вплив здійснили роботи німецького економіста Ф. Ліста [14, с. 67]. Саме роботи цього видатного вченого лягли в основу книги С.Ю. Вітте “Національна економіка і Фрідріх Лист”, що була видана в Києві в 1889 році. Аналіз цієї роботи дає можливість говорити, що С.Ю. Вітте був прибічником протекціоністської політики, критиком космополітизму та поглядів, що ігнорували історичні, географічні та культурні особливості національних економік. У “здоровому націоналізмі”, базу якого становить заохочення вітчизняної індустрії, С.Ю. Вітте бачив перспективу розвитку країни.

Але найбільш чітко погляди С.Ю. Вітте на державне регулювання економіки були висловлені ним під час читання лекцій за дорученням Миколи II великому князю Михайлу Олександровичу з народного і державного господарства [4]. Опрацьований автором курс цих лекцій вперше було видано і 1911 р., і при житті автора він витримав три перевидання.

Аналіз вказаної роботи дає можливість стверджувати, що С.Ю. Вітте головним завданням державного господарства вважав забезпечення інтересів всього суспільства, заповнення пробілів та недоліків приватноправової господарської системи, розповсюдження благ культури на всі класи суспільства. Таким чином, С.Ю. Вітте був прихильником активної участі держави в регулюванні економічних процесів у країні.

Втілити в життя власну концептуальну модель функціонування економіки країни С. Ю. Вітте не зміг, оскільки початок XX століття став переломним для нашої країни і ознаменувався великими соціальними перетвореннями.

Події початку XX століття в нашій країні пов’язані з таким державним діячем, як В.І. Ленін, погляди якого стали підґрунтям “технології” впровадження політичного панування

¹ За свідченням дослідників таких зауважень було 96, що свідчило про скрупульозність та відповідальне ставлення Катерини Великої при підготовці державного документа, що регламентує даний напрямок державної діяльності.

та відповідно становлення комуністичної партії, що проіснувала практично протягом 70-ти років на теренах Радянського Союзу.

Говорячи про погляди В.І. Леніна на державу, право, політику, економіку, слід наголосити на тому, що вони базувалися на міркуваннях таких діячів, як К. Маркс та Ф. Енгельс, оскільки саме в період становлення світогляду Леніна, вони активно розповсюджувались та вкорінювались в Росії.

За марксистським вченням співвідношення права та економіки визначалося загальними законами співвідношення економічного базису та політико-правової надбудови. Квінтесенцією марксистського підходу до співвідношення економіки і права, за справедливим твердженням Т.Р. Орехової [15, с. 251], можна вважати відоме положення з роботи “До критики політичної економії”. Маркс писав “Мої дослідження привели мене до того результату, що правові відносини так точно, як і форма держави, не можуть бути зрозумілі ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку людського духу, навпаки вони коріняться в матеріальних життєвих відносинах, сукупність яких Гегель, за прикладом письменників XIII століття, назвав “громадянським суспільством”, і що анатомію громадянського суспільства слід шукати в політичній економії” [13, с. 6].

Говорячи про вклад Маркса в розвиток соціальної науки, Ф. Енгельс також чітко підкреслив марксистський підхід до проблеми співвідношення права та економіки: “Кожна дана сходинка економічного розвитку народу чи епохи утворюють основу, з якої розвиваються державні інституції, правові погляди, культура і навіть релігійні уявлення даних людей, із яких вони мають бути пояснені, – а не навпаки, як це було до цих пір” [11, с. 350-351].

Таким чином, і К. Маркс, і Ф. Енгельс допускали “відносну самостійність” і політики, і економіки, і держави, і права. Проте визнання повної об’єктивності економічних відносин, на думку зазначених діячів, не може бути абсолютним, оскільки на практиці це призвело б до відмови від втручання в економічні процеси. Тому в роботах Маркса головною тезою, що відображає всю суть взаємодії держави та економіки, стала теза про те, що людина не в змозі змінити об’єктивні закони, за якими розвиваються виробничі відносини, однак вона може або прискорити розвиток економічних відносин відповідно до існуючих об’єктивних закономірностей або заморозити їх [12, с. 417].

Виходячи з цього положення, вважалось, що людина має у своєму розпорядженні певний “люфт”, в якому може діяти щодо об’єктивних законів, прискорюючи чи сповільнюючи економічні процеси. На підставі цієї тези також вирішувались теоретичні питання про можливість соціальних революцій у країнах, де не визріли економічні умови.

Саме таке сприйняття місця і ролі людини, а також соціальних утворень знайшло своє відображення в працях В.І. Леніна. Ленін протягом своєї активної політичної та державної діяльності опублікував досить велику кількість робіт, що присвячені питанням держави, права, політики. Всі їх перерахувати не видається можливим, проте слід акцентувати на головних, в яких знайшли відображення погляди Леніна на взаємодію держави та економіки. До таких робіт можна віднести “Що робити?” (1902), “Імперіалізм як найвища стадія капіталізму” (1916), “Держава і революція. Вчення Маркса про державу та завдання пролетаріату у революції” (1917) та ін.

Аналіз зазначених праць Леніна дає можливість стверджувати, що він був прихильником активного використання Марксового “люфту” через втручання в економічні процеси і за рахунок прискорення зміни соціокультурної формації.

Подальший розвиток ідеї Леніна знайшли в працях та поглядах Н.І. Бухаріна. Аналіз таких його праць, як “Світове господарство та імперіалізм” та “Економіка перехідного періоду” дає можливість стверджувати, що він був прихильником повної диктатури держави у всіх сферах суспільного життя включаючи і економіку. Держава і диктатура – речі внутрішні, органічно пов’язані. Ні теоретично, ні практично не можлива держава, що не є диктатурою [5, с. 631].

Із середини 20-х років ХХ століття і практично на три наступні десятиліття головним охоронцем та тлумачем ленінських ідей, а також лідерство теоретика більшовизму привласнив собі Й.В. Сталін. Ставши Генеральним секретарем ЦК ВКП (б), Сталін почав активно впроваджувати власні ідеї в життя, при цьому досить жорстко розправляючись із супротивниками. Бухарі також став однією з численних жертв більшовицько-терористичного режиму Сталіна.

Аналіз головних праць Сталіна показує, що він у результаті досить спрощеного сприйняття та окреслення соціального світу в більшості випадків спирався на догматизм праць попередників і використовував їх як безперечні істини. Сталінське кредо полягає в тезі про те, що “ленінізм – це теорія і тактика пролетарської революції взагалі, теорія і тактика диктатури пролетаріату зокрема. ... основним питанням ленінізму, його відправним пунктом, його фундаментом є питання про диктатуру пролетаріату” [5, с. 636-637]. Таким чином, активно формуючи та плекаючи диктатуру пролетаріату, Сталін був яскравим прихильником суто адміністративних методів державного регулювання всіх суспільних відносин у країні. Знамените висловлювання Сталіна про те, що “наші плани є не плани-прогнози, не плани-здогадки, а плани-директиви” [19, с. 92] цілком підтверджує зроблений висновок.

Погляди Сталіна на роль держави в житті суспільства були підтримані політичними елітами та в наступні періоди розвитку суспільства впроваджувались у життя. Протягом існування Радянського Союзу ідеологія адміністративного регулювання всіх соціальних відносин була панівною.

Список літератури

1. Атаян Г. Ю. Экономическая функция российского государства : Дис. ... канд. юрид. наук по спец.: 12.00.01 “Теория государства и права, история государства и права, история политических и правовых учений” / Атаян Г. Ю. – Ставрополь, 2006. – 207 с.
2. Бурдукова И. И. Становление и развитие конституционных идей в России / И. И. Бурдукова. – С-Пб., 1999. – 236 с.
3. Велетто И. И. Теория экономического права : учебн. пособие / И. И. Велетто, В. С. Елисеев. – Мн. : Книжный Дом, 2006. – 364 с.
4. Витте С. Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читаемых его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900-1902 гг. / С. Ю. Витте. – М. : Фонд экономической книги “Начала”, 1997. – 130 с.
5. История политических и правовых учений : учебник / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1998. – 840 с.
6. Капелюшников Р. И. Экономическая теория прав собственности / Р. И. Калашников. – М. : ИМЭМО, 1990. – 320 с.
1. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права : Современные трактовки и новые подходы : учебн. пособие / Т. В. Кашанина. – М. : Юристь, 1999. – 340 с.
2. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз. – М. : Дело, 1993. – 320 с.
3. Кревельд Мартин Ван. Расцвет и упадок государства / В. М. Кревальд [пер. с англ. под ред.: Ю. Кузнецова и А. Макеева]. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 560 с.
4. Лейст О. Э. История политических и правовых учений / О. Э. Лейст. – М. : Зерцало-М., 2004. – 230 с.
5. Маркс К. Собрание сочинений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 19. – 450 с.
6. Маркс К. Собрание сочинений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 37. – 610 с.
7. Маркс К. Собрание сочинений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 13. – 680 с.
8. Муравьёва Л. А. Золотой рубль С. Ю. Витте (о денежной реформе в России 1895-1898 гг.) / Л. А. Муравьёва // Деньги и кредит. – 2003. – № 3. – С. 67-72.
9. Орехова Т. Р. Право и экономика: методологические подходы к исследованию / Т. Р. Орехова // Теоретико-методологические проблемы права. – М. : Зерцало-М, 2007. – С. 251-258.
10. Посошков И. Т. Книга о скудости и богатстве / И. Т. Посошков. – М., 1951. – 140 с.
11. Святловский В. В. История экономических идей в России / В. В. Святловский. – Петроград, 1923. – Т. 1. – 322 с.
12. Сказание о Магмете-салтане // Приложение к книге В. Ф. Ржиги. И. С. Пересветов, публицист XVI века. – М., 1908. – 150 с.
13. Сталин И. В. Собрание сочинений / И. В. Сталин. – Москва, 1949. – Т. 12. – 440 с.
14. Теория государства и права : учебник / [под ред. Р.А. Ромашова]. – СПб. : Пресс, 2005. – 679 с.
15. Уильямсон О. Экономические институты капитализма / О. Уильямсон. – СПб. : Лениздат, 1996. – 220 с.

16. Шаститко А. Е. Неинституциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – М. : ТЕИС, 1998. – 554 с.

Summary

The article deals with the analysis of the main tendencies of the views development on the interaction of law and economy with political and legal thought of Ukraine.

Отримано 25.06.2008

Старинський М.В. Становлення моделей взаємодії права та економіки в політико-правовій думці України / М.В. Старинський // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2008. – № 1. – С. 9-14.